

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
AZƏRBAYCAN DÖVLƏT PEDAQOJİ UNİVERSİTETİ

Əlyazması hüququnda

LALƏ AĞA QIZI MİKAYILZADƏ

ÜMUMTƏHSİL MƏKTƏBLƏRİNİN AZƏRBAYCAN DİLİ
DƏRSLƏRİNDƏ ŞAGİRD LƏRİN LÜĞƏT EHTİYATININ
ZƏNGİNLƏŞDİRİLMƏSİ YOLLARI
(FARS MƏNŞƏLİ SÖZLƏR ƏSASINDA)

İxtisas: 5801.01– Təlim və tərbiyənin nəzəriyyəsi və metodikası
(Azərbaycan dilinin tədrisi metodikası)

Pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi
almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiyanın

A V T O R E F E R A T I

BAKİ – 2013

Dissertasiya işi Bakı Slavyan Universitetinin Müasir Azərbaycan dili kafedrasında yerinə yetirilmişdir.

Elmi rəhbər:

Bəşir Abbas oğlu Əhmədov
pedaqogika üzrə elmlər doktoru, professor

Elmi məsləhətçi:

Sənubər Ələvsət qızı Abdullayeva
filologiya üzrə elmlər doktoru, professor

Rəsmi opponətlər:

İsmayıl Oruc oğlu Məmmədov
filologiya üzrə elmlər doktoru, professor

Ənvər Məhəmməd oğlu Abbasov
pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

Aparıcı təşkilat: **Azərbaycan Müəllimlər İnstitutunun Azərbaycan dili və onun tədrisi metodikası kafedrası**

Müdafiə «10»12 2013-cü il tarixində saat ___ da Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin nəzdində fəaliyyət göstərən FD.02.061 Dissertasiya şurasının iclasında kiçik akt zalında keçiriləcəkdir.

Ünvan: AZ-1000, Bakı şəhəri, Üzeyir Hacıbəyov küçəsi, 34.

Dissertasiya ilə Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin elmi kitabxanasında tanış olmaq mümkündür.

Avtoreferat « » 2013-cü ildə göndərilmişdir.

Dissertasiya Şurasının

elmi katibi:

K.R. Quliyeva

pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

TƏDQIQATIN ÜMUMİ SƏCİYYƏSİ

Tədqiqatın aktuallığı. Azərbaycan dilinin lüğət tərkibi tarixən fars (o cümlədən ərəb) sözləri ilə zəngin olmuşdur. Həmin zənginliyin səbəbi, ilk növbədə, İranla qonşu olmağımız, bu qədim tarixi olan dövlətdə türk və fars xalqlarının iqtisadi, sosial, ədəbi və mədəni münasibətləri ilə bağlıdırsa, ikinci səbəbi ədəbi dilimizdə Xaqani, Nizami, Nəsimi, Füzuli kimi dahilərimizin fars dilində təhsil alması, yaradıcılıqda böyük məharət göstərərək ölməz sənət əsərlərini məhz bu dildə yazması ilə bağlıdır.

Ədəbi dilimizin bugünkü inkişaf səviyyəsində nitqdə çoxişlək olan fars mənşəli sözlər vətəndaşlıq hüququ qazanmışdır. Onlardan geniş miqyasda istifadə olunmaqdadır.

Fars mənşəli sözlərin dilimizin lüğət tərkibində sıxlıq təşkil etməsi onun dilimizin lüğət tərkibində genuş yer tutmasına dəlalət edir. Tarixən belə sözlər müəyyən mənada yeni sözlərimizin yaranmasına səbəb olmuşdur. Füzuli dövründən bir çox fars mənşəli sözlər necə anlaşılırdısa, indi də o cür istifadə olunmaqdadır. Hətta həmin sözlərin kökləri Azərbaycan dilinə məxsus şəkilçiləri də qəbul edir. Bu bir həqiqətdir ki, ən çətin tarixi məqamlarda öz mövcudluğunu qoruyub saxlayan Azərbaycan dili heç vaxt inkişafının zirvəsinə indiki qədər yaxın olmamışdır¹.

Dilimizin lüğət tərkibinin zənginləşməsi tarixi amillərə söykənir. Onun dövlət dili statusuna yüksəlməsi böyük şəxsiyyətlərin qayğısının nəticəsidir.

Azərbaycan xalqının ümummillə lideri Heydər Əliyevin «Dövlət dilinin tətbiqi işinin təkmilləşdirilməsi haqqında»kı tarixi fərmanı Azərbaycanda dövlət dilinin-Azərbaycan dilinin inkişafı və istifadə sahələrinin genişləndirilməsi üçün çox geniş imkanlar açdı. Bu fərman Azərbaycan dilinin tədrisini daha da yaxşılaşdırmaq, həm milli məktəblərə, həm də təlim dili başqa olan məktəblərə aid Azərbaycan dili proqramları və dərsliklərinin təkmilləşdirilməsi sahəsində dilçi alimlər, metodistlər, müəllimlər, bütövlükdə respublikanın təhsil işçiləri qarşısında ciddi vəzifələr qoymuşdur. Orada göstərilirdi ki, «Hər bir Azərbaycan vətəndaşı,

¹ Azərbaycan Respublikasında dövlət dili haqqında Azərbaycan Respublikasının qanunu // Xalq qəzeti, 30 sentyabr 2002, s.1-2.

hər bir azərbaycanlı öz ana dilini – Azərbaycan dilini, dövlət dilini mükəmməl bilməlidir”¹.

Bu çağırış qarşıya çox böyük vəzifələr qoydu. Başqa sözlə, həmin vəzifələrin yerinə yetirilməsi qlobal təşkilati və əməli işlərin aparılmasını tələb edirdi.

Bu işlər içərisində ən vaciblərindən biri də şagirdlərin nitqinin inkişafına yönəldilmiş metodik sistemin işlənilib hazırlanması idi. Bu sistemdə müəllimin planlı və səmərəli metodik fəaliyyəti, ilk növbədə, bu fəaliyyətin dil vahidi kimi söz üzərində işlə bağlı olması çox vacib hesab edilirdi.

Hər bir söz üzərində iş şagirdlərin nitq və təfəkkürünü qarşılıqlı şəkildə inkişaf etdirir. Ətraf aləmin əşya və hadisələrini müşahidə və müqayisə etmək, ümumiləşdirmək və nəticə çıxarmaq söz vasitəsilə yerinə yetirilir.

Buna görə şagirdlərin lüğət ehtiyatı nə qədər artırılarsa, müntəzəm məşqlərlə zənginləşdirilərsə, onların nitq inkişafı da bir o qədər təmin edilmiş olar.

Araşdırmalar göstərir ki, V-XI sinif şagirdlərinin Azərbaycan dili dərslərində rast gəldiyi sözlər içərisində alınma sözlər, xüsusilə də dilimizə fars dili vasitəsilə keçmiş sözlər mətn üzərində iş zamanı müəyyən çətinliklə qavranılır. Şagirdlər belə sözləri asanlıqla fərqləndirə bilmir, onların təhlilində nöqsanlara yol verirlər. Müəllimlər də mətnlə iş apararkən belə sözlər üzərində dayanmalı olur, onlara mətnin məzmununun anlaşılması vasitəsi kimi yanaşırlar. Müşahidələr onu göstərir ki, əksər hallarda müəllimlər belə sözlərin mənasının izah olunması ilə qənaətlənir, onların fəal nitq vahidinə çevrilməsini diqqətdən qaçıırırlar. Tədqiqatda göstərilmişdir ki, problemlə bağlı Azərbaycan dilinin tədrisinin tarixində araşdırmalar olmuşdur. Dilçi metodistlərdən Ə.M.Dəmirçizadə, S.A.Cəfərov, Y.Ş.Kərimov, H.B.Balayev, A.N.Rəhimov, Q.S.Kazımov və başqaları Azərbaycan dili dərslərində lüğət üzrə işlə bağlı araşdırmalar aparsalar da, onlar fars mənşəli sözlərin mənimsənilməsini tədqiqat obyektinə kimi götürməmişlər.

Bütün bunlar tədqiqatın aktuallığını əsaslandırır və “Ümumtəhsil məktəblərinin Azərbaycan dili dərslərində şagirdlərin lüğət ehtiyatının

¹ Dövlət dilinin tətbiqi işinin təkmilləşdirilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin fərmanı // Azərbaycanın təhsil siyasəti. I hissə. Bakı: Çarşıoğlu, 2005, s. 365-374

zənginləşdirilməsi yolları (fars mənşəli sözlər əsasında)” mövzusunda tədqiqatın aparılmasının zəruriliyini meydana çıxarır.

Tədqiqatın obyektı ümumtəhsil məktəblərinin V-XI sinifləri üzrə Azərbaycan dili dərslərində şagirdlərin nitq fəaliyyətinin təşkili prosesidir.

Tədqiqatın predmeti Azərbaycan dili dərslərində şagirdlərin lüğət ehtiyatının fars dilindən keçən sözlər hesabına zənginləşdirilməsi yollarından ibarətdir.

Tədqiqatın məqsədi ümumtəhsil məktəblərinin V-XI siniflərində Azərbaycan dilinin fars mənşəli sözlər əsasında zənginləşdirilməsi yollarını müəyyənləşdirməkdən ibarətdir.

Tədqiqatın işçi fərziyyəsi. Təlim məqsədilə fars mənşəli sözlərin seçilməsi prinsipləri araşdırılırsa, şagirdlərin lüğət ehtiyatını fars dilindən alınma sözlərlə zənginləşdirmək üzrə işin məzmunu konkretləşdirilsə, ümumtəhsil məktəblərinin V-XI siniflərində şagirdlərin fars mənşəli sözlər əsasında Azərbaycan dili üzrə lüğət ehtiyatının zənginləşdirilməsi yollarını müəyyənləşdirmək olar.

Tədqiqatın məqsədinə və fərziyyəsinə əsasən aşağıdakı **vəzifələr** müəyyənləşdirilmişdir:

1) şagirdlərin lüğət ehtiyatını fars sözləri ilə zənginləşdirməyin elmi-pedaqoji mahiyyətini aydınlaşdırmaq;

2) psixoloji-pedaqoji və linqvodidaktik ədəbiyyatı, eləcə də mövcud məktəb təcrübəsini təhlili etmək;

3) müasir dilçilikdə fars dilindən Azərbaycan dilinə keçmiş sözlərin linqvistik xüsusiyyətlərini müəyyənləşdirmək;

4) problemin orta məktəb proqram və dərsliklərində qoyuluşu və məktəb təcrübəsindəki vəziyyəti müəyyən etmək;

5) şagirdlərin lüğət ehtiyatına daxil edilməsi nəzərdə tutulan fars mənşəli sözlərin seçilməsi prinsiplərini müəyyənləşdirmək;

6) V-XI sinif şagirdlərinin lüğət ehtiyatının fars mənşəli sözlərlə zənginləşdirilməsi üzrə çalışmalar sisteminin hazırlanması və həmin sistemin eksperiment yolu ilə yoxanılması.

Tədqiqatın metodoloji əsasını pedaqoji fakt, hadisə və proseslərin öyrənilməsi, dərk edilməsi və dəyişdirilməsi məqsədilə tətbiq edilən mütərəqqi nəzəri müddəaların, üsul və vasitələrin məcmusu təşkil edir.

İrəli sürülən fərziyyənin yoxlanılması üçün aşağıdakı **tədqiqat metodlarından** istifadə olunmuşdur: təhlil; ümumiləşdirmə; layihələşdirmə

(modelləşdirmə); məlumatın toplanması, qeydiyyatı və şərh; nəzarət və ölçmə; nəticələrin emalı; yoxlama (eksperiment).

Tədqiqatın elmi yeniliyi aşağıdakılardan ibarətdir:

– orta məktəb şagirdlərinin nitqini inkişaf etdirməkdə dilimizdə işlənən türk mənşəli sözlərlə yanaşı, alınma sözlərin də informativ və kommunikativ əlaqələrdə və ünsiyyət prosesində rolu olmuşdur. Onlardan, xüsusilə də fars mənşəli sözlərdən istifadənin əhəmiyyət kəsb etməsi baxımından, belə sözlərin məna və funksiyasını mənimsətməyin zəruriliyi ilk dəfə əsaslandırılır və klassik və müasir ədəbi dilimizdə həmin sözlərin çoxişləkliyinə diqqət yetirilir;

– orta məktəb şagirdlərinin nitqini fars mənşəli sözləri mənimsətməklə inkişaf etdirməyin ən etibarlı yolları nəzəri cəhətdən əsaslandırılır;

– V-XI sinif şagirdlərinin lüğət ehtiyatının fars mənşəli sözlərlə zənginləşməsi işinin pedaqoji şərtləri müəyyənləşdirilir.

Tədqiqatın nəzəri əhəmiyyəti müasir linqvodidaktikada dil təliminin bu aspektinin daha tutarlı şəkildə əsaslandırılmış, metodiki müddəalarla və tövsiyələrlə zənginləşdirilməsindədir.

Tədqiqatın praktik əhəmiyyəti Azərbaycan dili dərslərində şagirdlərin lüğət ehtiyatının fars mənşəli sözlərlə zənginləşdirilməsinə dair səmərəli iş sisteminin, digər leksik vahidlərin mənimsənilməsinə aid metodikalarda, praktik dil məşğələlərində tətbiqinin mümkünlüyündədir.

Müdafiyyə aşağıdakı müddəalar çıxarılır:

– Azərbaycan dilində işlədilən fars mənşəli sözlər, onların işləndiyi cümlələr və mətnlər üzərində aparılan iş şagirdlərin nitqini inkişaf etdirməyin ən səmərəli və etibarlı yollarından biridir;

– Şagirdlərin lüğət ehtiyatının fars mənşəli sözlərlə zənginləşdirilməsi üzrə işin təşkili müəyyən didaktik prinsiplərə və normalara əsaslanmalı və məqsədyönlü çalışmalar sisteminin dərs prosesində ardıcıl yerinə yetirilməsi ilə həyata keçirilməlidir.

– Fars mənşəli sözlər üzərində məqsədyönlü müşahidələrin təşkil, bu zaman müqayisəli təhlillərdən səmərəli istifadə olunması şagirdlərdə dil duyumu, dil həssaslığı formalaşdırır;

– Fars mənşəli sözlərin məna və funksiyasının açılması məqsədi ilə didaktik materialların ədəbi nümunələrdən seçilməsi nəticə etibarilə şagirdlərdə yaradıcı təxəyyülün inkişafına səbəb olur.

Tədqiqatın aprobeiası. Dissertasiya Bakı Slavyan Universitetinin Azərbaycan dili və onun tədrisi metodikas kafedrasında

yerinə yetirilmişdir. Dissertasiyanın əsas müddəaları öz əksini kafedra iclaslarında, müxtəlif beynəlxalq və respublika elmi konfranslarında çıxış və məruzə yolu ilə həyata keçirilmiş (Azərbaycanşünaslığın aktual problemləri. Ümummilli lider H.Əliyevin anadan olmasının 87-ci ildönümünə həsr olunmuş I Beynəlxalq elmi konfrans. 3-8 may 2010; Bakı Slavyan Universitetinin əməkdaşlarının illik elmi işlərinin yekununa həsr olunmuş konfrans məruzələrinin tezləri. Bakı, 2004, 2006), həmçinin Bakı şəhəri 42, 59, 99 və 187 sayılı orta məktəblərdə təcrübi-eksperimentlər qoyulmuşdur.

Dissertasiyanın strukturu. Əsər giriş, iki fəsil, nəticə və istifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısından ibarətdir. Dissertasiyanın mətni 129 səhifə təşkil edir.

TƏDQIQATIN ƏSAS MƏZMUNU

Girişdə mövzunun aktuallığı əsaslandırılır, tədqiqatın obyekt və predmeti, məqsəd və vəzifələri, metodoloji bazası, işçi fərziyyəsi, tədqiqat metodları müəyyən edilir, dissertasiyanın elmi yeniliyi, nəzəri və praktik əhəmiyyəti, aprobeiasiyası, müdafiəyə çıxarılan müddəalar və strukturu göstərilir.

Dissertasiyanın «**Azərbaycan dili dərslərində şagirdlərin lüğət ehtiyatının zənginləşdirilməsi üzrə işin elmi əsasları**» adlı birinci fəslə dörd yarımfəsildən ibarətdir.

«**Şagirlərin lüğət ehtiyatını fars sözləri ilə zənginləşdirməklə bağlı məsələnin elmi-pedaqoji mahiyyəti**» adlı birinci yarımfəsildə qeyd olunur ki, Azərbaycan dilinin zənginləşməsinin əsas mənbələrindən birini başqa dillərdən alınmış sözlər təşkil edir. Belə sözlər ya bilavasitə, ya da bilavasitə bir dildən başqa dilə keçir. Dilçilik elmində sübut olunmuşdur ki, dünyada yalnız öz milli sözlərindən ibarət olan saf dil yoxdur. Azərbaycan xalqının tarixi inkişafının müxtəlif dövrlərində fars dilindən dilimizə xeyli sözlər keçmişdir ki, bunların bir çoxunun bugünkü dilimizdə alınma söz olduğunu müəyyənləşdirmək belə çətinidir. Fars dilindən dilimizə keçmiş sözlərin çox hissəsi Azərbaycan dilinin sözdüzəldici şəkilçilərini qəbul edərək müxtəlif məzmunlu sözlər əmələ gətirir və dilimizi zənginləşdirir. Məs.: -çı,-çi,-çu,-çü şəkilçilərinin əlavəsi ilə keyfiyyət, peşə, sənət bildirən sözlər düzəlir: bostançı, pinəçi; -lıq, -lik,-luq,-lük şəkilçiləri ilə ümumilik, sənət, bacarıq bildirən sözlər əmələ gəlir: qəhrəmanlıq, dostluq, rəhbərlik; -lı,-li,-lu,-lü

şəkilçiləri ilə, əsasən, keyfiyyət, bacarıq, istək bildirən sözlər əmələ gəlir: bədrəngli, zərli ; -sız,-siz,-suz,-süz şəkilçilərinin müxtəlif sözlərə qoşulması ilə həm inkarlıq, həm də təsdiq bildirən sözlər əmələ gəlir: gümansız şahzadə, günahsız və s.

Bəzən sözlər leksik şəkilçilərlə birlikdə bir dildən başqa bir dilə keçə bilər. Zaman keçdikcə həmin şəkilçilərdən bəziləri keçdiyi dilin daxilində də leksik şəkilçi vəzifəsini yerinə yetirməyə başlayır. Belə bir xüsusiyyəti fars dilindən Azərbaycan dilinə keçmiş leksik şəkilçilərə də aid etmək olar.

Azərbaycan dilində bir qrup fars mənşəli leksik şəkilçilər işlədilir ki, onlar həmin dilin öz sözləri ilə birlikdə dilimizə keçmişdir. Bu şəkilçilərin bəziləri (na, -keş, -dar, -vi və s.) dilimizdə bir neçə sözdə leksik şəkilçi kimi işlədilir, yəni qeyri-məhsuldardır; məsələn: *evdar* (qadın), *əməkdar* (müəllim), *namünasib* (söz), *kütləvi* (hərəkət) və s.

Fars sözlərinin dilimizə keçmə tarixi çox qədim olmaqla, bunların çox hissəsi həm ədəbi dilimizdə, həm də ümumxalq danışığı dilində işlənərək, bugünkü dövrə gəlib çıxmışdır. Belə sözlərin bir hissəsi dilimizin daxili qanunları əsasında öz fonetik tərkibini dəyişdirərək, dilimizin tələffüz xüsusiyyətlərinə uyğun şəkildə işlədilir və bunların alınma sözlər olduğunu müəyyənləşdirmək çox çətin olur.

Fars mənşəli sözlərin bir hissəsi dilimizdə əslinə uyğun surətdə işlənsə də, onlar həm ümumxalq danışığı dilində, həm də ədəbi dilimizdə öz sözlərimizdən fərqlənir, yəni hamı tərəfindən eyni dərəcədə anlaşılır.

Azərbaycan dilinin leksik şəkilçilərini fars mənşəli sözlərə əlavə etməklə müxtəlif məzmunlu sözlər əmələ gəlir. Məs.: düşmən – düşmənçilik, tamaşa – tamaşaçı, namərd – namərdcəsinə, müftəxor – müftəxorluq və s.

«Şagirdlərin lüğət ehtiyatının zənginləşdirilməsi probleminin elmi-pedaqoji və psixoloji ədəbiyyatda qoyuluşu» adlı ikinci yarımfəsildə məktəbdə lüğət ehtiyatının kortəbii deyil, müəyyən sistemlə aparılmasından, sözün hər zaman uşağın idrak obyektinə olmaqla, bir tərəfdən, leksik, digər tərəfdən, qrammatik mənaya malik olmasından, leksik və qrammatik mənasının vəhdətdə olmasından bəhs olunur. Lüğət ehtiyatının zənginləşdirilməsində bu məsələlərin əhəmiyyəti və elmi-pedaqoji, psixoloji ədəbiyyatlarda ona münasibət məsələləri qeyd edilir.

V-XI siniflərdə lüğət işinin məzmununun müəyyənləşdirilməsinin metodik cəhətdən böyük əhəmiyyətindən danışılır. Metodik ədəbiyyatda bu məsələnin müxtəlif cür şərh olunduğu bildirilir. İ.İ.Srezneski,

A.P.Peşkovski, L.A.Bulaxovski, Y.Ş.Kərimov, B.A. Əhmədov, N.S.Pozdnyakov, M.A.Rıbnikova, P.O.Afanasyev, K.B.Barxin kimi tədqiqatçıların fikirlərinə münasibət bildirilir. Lüğət işinin səmərəli təşkili baxımından əhəmiyyətli hesab edilən aşağıdakı didaktik tələblər ümumiləşdirilir.

1. Lüğət işi Azərbaycan dili tədrisinin bütün sahələri ilə əlaqəli öyrədilməlidir. Lüğət işini yalnız dərslikdəki leksik və ya lüğət-orfoqrafik çalışmalarla məhdudlaşdırmaq olmaz. Hər bir mövzunun tədrisi ilə əlaqədar dərstdə, hətta hər bir çalışmada söz üzərində işin aparılması üçün imkan vardır. Lüğət işi aparılarkən qrammatika, leksika və üslubiyyatın qarşılıqlı əlaqəsi şagirdləri canlı dili dərk etməyə yaxınlaşdırır.

2. Lüğət işi qiraət dərslərində öyrənilən bədii parçalarla sıx bağlı olmalıdır. Qiraətlə dilin əlaqəli tədrisi tələbinin həyata keçirilməsi üçün dərslərdə geniş imkan yaradılmışdır. V-XI siniflərin hər biri üçün qiraət və Azərbaycan dili üzrə materialların eyni dərsləkdə verilməsi şagirdlərin bədii parçaların dili üzərində müşahidəsini təmin edir. Hər hansı bir qrammatik mövzu keçilərkən şagirdlər yenicə öyrəndikləri bədii məndən müəyyən sözləri axtarıb tapır, qruplaşdırır, köçürür, təhlil edir, mənasını aydınlaşdırır, söz birləşməsi və ya cümlə içərisində işlədirlər.

3. Lüğət işi aparılarkən sözün hərtərəfli öyrənilməsi nəzərdə tutulmalıdır. Şagird sözün leksik və qrammatik mənasını bilməklə onu düzgün tələffüz etməyi, yazmağı, nitqində ondan istifadə etməyi bacarmalıdır.

4. Lüğət üzrə işlərin əhəmiyyəti layiqincə qiymətləndirilməlidir. Bir çox müəllimlər istər qiraət, istərsə də dil dərslərində lüğət işinin mövqeyini çox şişirdirlər (bəzən bütöv bir dərs bir sözün izahına həsr olunur). Bu isə şagirdlərin diqqətini əsas vəzifələrdən yayındırır.

5. Lüğət üzrə iş aparılarkən sözün hərtərəfli öyrənilməsi nəzərdə tutulmalıdır. Şagird sözün leksik və qrammatik mənasını bilməklə onu düzgün tələffüz etməyi, yazmağı, nitqində ondan istifadə etməyi bacarmalıdır.

6. Sözün üzərində iş zamanı mümkün qədər çox vasitələrdən, rəngarəng üsul və metodlardan istifadə edilməlidir. Bu, sözə aid yanlış təsəvvürlərin yaranması imkanını azaldır, sözün mənimsənilməsini asanlaşdırır.

7. Söz üzərində işi düzgün təşkil etmək üçün şagirdlərin real lüğət ehtiyatına bələd olmaq lazımdır. Bu, leksik iş sahəsində gələcək işləri

düzgün planlaşdırmağa, şagirdlərin lüğət ehtiyatını düşünülmüş sistemlə aparmağa imkan verir.

8. Azərbaycan dili dərslərində lüğət işi şagirdlərin idrak fəaliyyətinin inkişaf etdirilməsinə yönəldilməlidir. Lüğət ehtiyatının zənginləşməsi prosesində şagirdlərdə sözün mənasına maraq artır. Onlar söz üzərində müşahidə aparmaq, mühakimə yürütmək, təhlil etmək, tutuşdurmaq, ümumiləşdirmək, əqli nəticəyə gəlmək vərdişlərinə yiyələnirlər. Bütün bunlar şagirdlərin nitqinin, məntiqi təfəkkürünün, idrak fəaliyyətinin inkişafını təmin edir.

9. Şagirdlərin lüğət ehtiyatını öyrənərkən və zənginləşdirərkən onların ümumi inkişafı nəzərə alınmalıdır.

10. Lüğət üzrə iş aparılarkən şagirdlərin fərdi xüsusiyyətləri nəzərə alınmalıdır.

11. Yeni təlim metodlarından istifadə lüğət üzrə işin gedişinə təkan verir, effektiv nəticələr əldə etməyə imkan yaradır.

«Müasir dilçilikdə fars dilindən Azərbaycan dilinə keçmiş sözlər və onların linqvistik xüsusiyyətləri» adlı üçüncü yarımfəsildə sözlərin fars dilindən Azərbaycan dilinə həm yazılı ədəbiyyat, həm də şifahi danışiq dili vasitəsilə keçməsinə bəhs olunur.

Bildirilir ki, ərəb və fars dillərindən dilimizə söz keçməsi dövrü müəyyən müddət paralel olduğu və ərəb dili, eyni zamanda fars dilinə də öz təsirini göstərdiyi üçün bu dillərdən gələn sözlər, köklər və şəkilçilərin, bəzən də sözlərin birləşməsi vasitəsilə dilimizdə ərəb və fars sözləri kimi sabitləşmişdir. Məsələn, amiranə, aqilanə, qanunpərəst, ədəbiyyatşünas, qəzəbnak, qəmküsar, qiblənüma və s.

Çox zaman, ümumiyyətlə, ərəb-fars sözləri adı ilə işlənən istər fars, istər ərəb və istərsə də ərəb-fars sözlərinin əksər qismi, düşdüyü yeni mühitdə, Azərbaycan sözlərinin və bu sözlərə aid fonetik qaydaların təsiri altında Azərbaycan sözlərindən o qədər də seçilməyən bir şəkllə düşmüşdür. Bununla belə, hər iki dildən gələn sözlər gəldiyi dillərə məxsus fonetik xüsusiyyətləri də müəyyən dərəcədə saxlamışdır. Həmin bu fonetik xüsusiyyətlərə görə belə sözlərin fars və ya ərəb mənşəli olduğunu müəyyənləşdirmək mümkün olur. Fars, xüsusilə ərəb dilindən alınma sözlərin fərqləndirilməsində saitlər əsas rol oynayır. Bir qayda olaraq bu sözlər ahəng qanununa tabe edilmir.

Daha sonra bu yarımfəsildə fars sözlərini eyni olan ərəb və fars sözlərini, eləcə də klassik ədəbiyyatımızdakı ərəb, fars sözlərini

fərqləndirən əlamətlər araşdırılır, mülahizələr dil faktorları nümunələrlə əsaslandırılır.

«V-XI sinif şagirdlərinin lüğət ehtiyatını fars dilindən alınma sözlərlə zənginləşdirilməyin orta məktəbin proqram və dərsliklərində qoyuluşu, məktəb təcrübəsində vəziyyəti» adlı dördüncü yarımfəsildə proqram və dərslilər araşdırılır. Problem tarixi xronoloji yəndə şərh olunur. Qeyd edilir ki, Azərbaycanda 1917-ci ilə qədər leksik işlərin təşkili və aparılması metodikası haqqında, demək olar ki, heç bir məlumat olmamışdır. O dövrdə M.Ş.Vazeh, M.F.Axundov, H.Zərdabi, A.Bakıxanov, S.Ə.Şirvani, A.O.Çernyayevski, R.Əfəndiyev, S.M.Qənizadə, H.Mahmudbəyov, M.Sidqi və başqa maarifpərvər şair və yazıçıları avam camaatı cəhalət yuxusundan oyatmaq, ucqarlarda məktəb açmaq, zəhmətkeşlərin balalarına təhsil vermək, ana dili, əlifba, orfoqrafiya məsələlərini həll etmək, dərslilər hazırlamaq, təhsilin ana dilində aparılmasına nail olmaq kimi mühüm problemlər maraqlandırmışdır.

Həmin dövrdə təhsil imkanları məhdud, xalqımızın ümumi mədəni səviyyəsi isə indiki yüksəlişlə müqayisəyəgəlməz dərəcədə aşağı idi. O zaman ədəbi dil indiki qədər geniş ictimai ünsiyyət vasitəsi rolunu oynamır, nitq mədəniyyəti məsələsi, demək olar ki, yada düşmürdü. Beləliklə, ana dili məsələsinin qəti həll edilmədiyi, nitq inkişafının böyük əhəmiyyət kəsb etmədiyi şəraitdə orta məktəbin V-XI siniflərində leksik işlərin aparılmasından, şagirdlərin lüğət ehtiyatının zənginləşdirilməsindən danışmaq olmazdı.

Azərbaycan dilində metodik ədəbiyyatda şagirdlərin lüğət ehtiyatını zənginləşdirməyin yolları haqqında səthi və ötəri olsa da, dilçi və metodistlərin ilk yazılarına 1925-ci ildən rast gəlmək mümkündür. Onların diqqətini, hər şeydən əvvəl, şagirdlərin lüğət ehtiyatının xüsusiyyətlərinin öyrənilməsi və hesaba alınması məsələsi cəlb etmişdir. Görkəmli dilçi-metodist prof. B.Çobanzadə nitq mühitinin güclü təsiri altında uşaqların nitqinin daim pozulduğunu və buraxdıqları nöqsanların müxtəlifliyini nəzərə alaraq onların dəqiq hesabını aparmağı məsləhət görürdü.

Ə.Qafarlı və Q.Ələkbərli «Savad təlimi və yazı metodikası» əsərində məktəbə yenice gəlmiş uşaqların söz ehtiyatının bərabər olmadığını qeyd edirdilər. 1942-ci ildə nəşr edilmiş bu metodika kitabının «Lüğət işləri» bölməsində də məktəbə yenice gəlmiş uşaqların lüğət ehtiyatının öyrənilməsinin əhəmiyyəti qeyd olunur. Təəssüf ki, istər B.Çobanzadə və C.Məmmədzadə, istərsə də Q.Ələkbərli, Y.Zeynalov,

Ə.Qafarlı və M.Ələkbərov öz arzu və təkliflərini bildirməklə kifayətlənmiş, bu sahədə heç bir konkret addım atmamışlar.

Məktəb yaşlı uşaqların lüğət ehtiyatının öyrənilməsi sahəsində ilk tədqiqat psixoloq M.Hacıyevin adı ilə bağlıdır. Müəllifin «Təlim prosesi ilə əlaqədar olaraq Azərbaycan məktəblərinin I sinif şagirdlərində söz ehtiyatının inkişafı» (Bakı: Təhsil, 1951) adlı kitabında yeddiyaşlı uşaqların lüğət ehtiyatı kəmiyyət və keyfiyyətinə görə öyrənilmişdir. Müəllifin hesaba aldığı sözlərin bir qismi uşaqların praktik fəaliyyəti ilə bağlı olmadığından I sinif şagirdlərinin lüğət ehtiyatı haqqında elmi fikir söyləmək üçün heç bir əsas vermir.

Bu problem 20 ildən sonra yenidən psixoloqların marağına səbəb olmuşdur. dairəsinə düşmüşdür. M.Əbdülov «Kiçikyaşlı məktəblilərdə lüğət ehtiyatının və şifahi nitq vərdişlərinin inkişaf dinamikası» adlı əsərində I və II sinif şagirdlərinin minimum aktiv lüğətindəki (fəal lüğət minimumu nəzərdə tutulur) sözlərin tematik məna qrupuna görə təsnifi və təhlili üzərində dayanır. O, həmin təklif və təhlil əsasən I və II sinif şagirdləri üçün fəal lüğətin məzmununu müəyyəndləşdirməyə səy göstərir, lakin təsnifatın nəyə əsasən aparılması və lüğət minimumu tərtibinin prinsipləri aydın olmur.

1970-ci ilin IV-VIII siniflər üçün Azərbaycan dili proqramında leksikologiya daha geniş həcmdə qoyulmuşdur. Əvvəllər, fars mənşəli sözlərin ərəb və ya türk mənşəlilərdən fərqləndirilməsi heç təsəvvür olunmazdı. Belə sözlər haqqında məlumat yalnız ali filoloji təhsilin məzmununa daxil edilirdi.

1980-ci ildə təkmilləşən V-VIII siniflər üzrə Azərbaycan dili proqramında, habelə 1986-cı il proqramında leksik biliklərin öyrədilməsi sferası xeyli genişləndirilmiş oldu.

1992-ci il proqramında müəyyən düzəlişlərə baxmayaraq, bu proqram 1986-cı il proqramını (xüsusən də leksikologiya bölməsini) xatırladırdı. 1994-cü ildən sonrakı «Azərbaycan dili» proqramlarında fars mənşəli sözlərin söz yaradıcılığında, nitq zənginliyindəki rolu barədə yalnız ümumi şəkildə danışılır.

Bildiyimiz kimi, dərsliklər şagirdlərin təlim fəaliyyətində, o cümlədən lüğət ehtiyatının zənginləşdirilməsində mühüm yer tutur. Lüğət işinin məzmunu və sistemli təşkili, ilk növbədə, Azərbaycan dili dərsliklərinin leksik tərkibindən asılıdır. Dərslik üzrə iş prosesində müəllim şagirdlərin lüğətinin zənginləşdirilməsi baxımından lazımi sözlər seçmək məqsədilə çalışmaların leksikasını diqqətlə öyrənməli, çalışma lüğət üçün

əlverişli olmadıqda onda düzəliş aparmağı, hətta yenisini tərtib etməyi bacarmalıdır.

Bu yarımfəsildə məktəblərimizdə problemlə bağlı meydana çıxan başlıca nöqsanlara dair qənaətlər qeyd edilir:

1. Məktəblərimizdə dilin lüğət tərkibinin nəzəri cəhətdən öyrədilməsi epizodik xarakter daşıyır.

2. Fars mənşəli sözlər üzərində iş sistematik surətdə deyil, təsadüfi hallarda aparılır.

3. Çətin və anlaşılmaz sözlərin mənasının şagirdlərə izah olunmasına lazımı qədər əhəmiyyət verilmir.

4. Fars dilindən keçmiş sözlərlə işin aparılmasında şablonçuluq vardır. Belə ki, sözlərin izahı müəllimin şərhilə məhdudlaşır, burada şagirdlərin müstəqilliyi və fəallığı nəzərə alınmır.

5. Əyani vəsaitdən, qrammatik və etimoloji təhlildən, müqayisə üsulundan az istifadə olunur.

6. Şagirdlərin lüğət ehtiyatını fars mənşəli sözlər hesabına zənginləşdirməyə xidmət edən çalışmalardan istifadə işi qənaətbəxş deyildir.

7. Bəzi məktəblərdə fars mənşəli sözlərin mənimsənilməsi ilə bağlı lüğət işi müəyyən məqsədlə əlaqədar olaraq planlı şəkildə aparılmalıdır.

«Azərbaycan dili dərslərində V-XI sinif şagirdlərinin lüğət ehtiyatının fars mənşəli sözlərlə zənginləşdirilməsi metodikası» adlı ikinci fəsil üç yarımfəsildən ibarətdir.

«Təlim məqsədi ilə fars mənşəli sözlərin seçilməsi prinsipləri» adlı birinci yarımfəsildə qeyd olunur ki, elmi-metodik ədəbiyyatda şagirdlərin lüğət ehtiyatının zənginləşdirilməsi ilə bağlı elə prinsiplər müəyyən edilmişdir ki, onları bir çox dillərdən alınma sözlərin mənimsədilməsi işində orta qrup kimi əsas götürmək mümkündür. Metodist alimlərdən Gülmirzə Əliyev tədqiqatlarında təlim əhəmiyyəti olan sözlərin seçilməsi prinsiplərini müəyyən etmişdir. Azərbaycan məktəblərində öyrəniləcək rus sözlərinin çoxişlək olmasını ön plana çəkərək onu bir prinsip kimi nəzərə almışdır. Daha sonra o, göstərmişdir ki, nitqi qurmaqda fəal vasitə olan çoxişlək sözlər cümləyə çevrilmək imkanlarına malik olmalıdır. Bu leksik-qrammatik, habelə daha çox polisemantik sözlərlə işləməyin zəruriliyini meydana çıxarır. Daha sonra metodist-alim rəhbərliyi nitqin gücləndirilməsi prinsipini əsaslandırılmışdır. Biz öz tədqiqatımızda bu prinsiplərə istinad etməyin məqsədəuyğun olması

qənaətinə gəldik. Yəqin etdik ki, lüğət minimumu seçilmədən bir dila məxsus sözləri şagirdlərə sistemli şəkildə öyrətmək qeyri-mümkündür.

Bizim qənaətimizə görə, fars dilinə məxsus sözlərin öyrədilməsində kompleks yanaşma prinsipləri araşdırılmalıdır. Məsələyə daha sistemli yanaşmalı olsaq, bu işdə kompleks yanaşma prinsipləri mütləq didaktik imkanlara görə müəyyənləşməlidir.

Fars mənşəli sözlərlə şagirlərin lüğət ehtiyatını zənginləşdirməyin imkanları isə çox genişdir: I–XI siniflər üzrə leksikanın tədrisi; I–XI siniflər üzrə morfologiyanın tədrisi; I–XI siniflər üzrə sintaksisin tədrisi; I–XI siniflər üzrə üslubi-leksik və üslubi-qrammatik işlərin sistemi; I–XI siniflərdə məktəblinin orfoqrafiya, orfoepiya, leksika və qrammatika lüğətləri üzrə işlər sistemi; I–XI siniflərdə seçmə siniflər üzrə hazırlanmış didaktik materialların mənimsədilməsi sistemi; I–XI siniflər üzrə fars təmayüllü siniflərdə Azərbaycan dilindən aparılan xüsusi işlər və s.

Rus linqvistlərindən N.M.Şanski, habelə Azərbaycan linqvodidaktlarından M.R.Quliyeva, B.A.Əhmədov və G.S.Əliyevin əsərlərində leksik minimumun seçilməsində aşağıdakı prinsiplərə əsaslanılması məqsədəuyğun hesab edilir: 1) sözün kommunikativlik dəyəri; 2) dil vahidinin nitqdə işlənmə tezliyi prinsipi; 3) sözün digər leksik vahidlərlə birgə işlənmə dərəcəsi; 4) sözdən digər sözlərin yaradılması imkanlarının nəzərə alınması prinsipi; 5) sözün üslubi neytrallığı prinsipi; 6) sözün nitqdə fəallaşdırılmasının məqsədəuyğunluğu prinsipi.

Bu prinsiplərə əməl olunması şagirdin nitq fəaliyyətinin inkişafı kimi dil təliminin başlıca istiqamətinə xidmət edir.

Sözün kommunikativlik cəhətdən dəyərlilik dərəcəsini, nitqdə çoxişləkliyi ilə seçilməsini, sözyaratma imkanlarının genişliyini, habelə nitqi fəallaşdırmaq funksiyasının dinamikliyini nəzərə almaqla Azərbaycan dili dərslərində V–XI sinif şagirdlərinin lüğət ehtiyatını zənginləşdirmək məqsədi ilə istifadə olunan fars mənşəli sözlərin leksik minimumu aşağıdakı kimi müəyyən edilmişdir.

1) V sinifdə 34 söz öyrədilir və sözlərdən birinin ərəb – fars olduğu nəzərə alınmalıdır. 2) VI siniflər üzrə 51 söz seçilmişdir ki, onlardan da yenə də biri ərəb-fars mənşəli olduğu nəzərə alınmalıdır; bu da heykəltəraş sözüdür; günahsız sözü isə – fars-Azərbaycan sözü sayılmalıdır. 3) XI sinifdə 49 söz nəzərdə tutulmuşdur. 4) VIII sinifdə 73 söz nəzərdə tutulmuşdur; həmin sözlərin hamısını çoxişlək hesab etmək olar, onlar Azərbaycan ədəbiyyatında tez-tez işlənən sözlərdir. Eyni sözləri IX, X və

XI siniflərdə öyrədilənlər haqqında da demək olar. Bunların sayı 500-dən artıqdır. Həmin sözləri çətin və asanlıqına görə də təsnif etmək olar.

«*V-XI sinif şagirdlərinin lüğət ehtiyatını fars dilindən alınma sözlərlə zənginləşdirmək üzrə işin məzmunu*» adlı ikinci yarımfəsildə bildirilir ki, şagirdlərin lüğət ehtiyatının zənginləşdirilməsi işi olduqca geniş və mürəkkəb prosesdir. Bu iş təkcə Azərbaycan dili və ədəbiyyat müəllimlərinin deyil, həm də digər fənləri tədris edən müəllimlərin apardığı işin bir hissəsinə çevrilməlidir. Onlar da şagirdlərin lüğət ehtiyatının artırılmasına, zənginləşdirilməsinə fikir verməlidirlər. Azərbaycan dili müəllimləri başqa fənn müəllimləri ilə qarşılıqlı əlaqədə şagirdlərin lüğət ehtiyatını inkişaf etdirməlidirlər. Eyni zamanda müəllimlər izahlı lüğətlərə bələd olmalı, yazılışı və tələffüzü çətin olan sözləri şagirdlərə öyrətməlidirlər.

Bu yarımfəsildə şagirdlərin lüğət ehtiyatını zənginləşdirən mənbələrdən biri kimi dərsləklərdən danışılır. V-XI siniflərdə fars dilindən alınma sözlərlə şagirdlərin lüğət ehtiyatının zənginləşdirilməsindən bəhs olunur. Şagirdlərin dil və nitq bacarıqlarının formalaşdırılmasında əhəmiyyətli rol oynayan çalışmalardan danışılır, fikirlər onlara aid olan nümunələrlə əsaslandırılır.

Dərsləklər öyrədici funksiyasını daha çox çalışma və tapşırıqlarla yerinə yetirirlər. Belə çalışmaları bir qismi lüğət ehtiyatının zənginləşdirilməsinə yönəldilməklə nitq inkişafı məqsədi daşıyır. Məsələn, V sinif üçün Azərbaycan dili dərslində¹ 398 tapşırıq verilmişdir. Bu çalışmalardan 68-i bilavasitə şagirdlərin lüğət ehtiyatını zənginləşdirməyə, nitqlərini inkişaf etdirməyə yönəldilmişdir.

Bu yarımfəsildə həm də V-XI siniflərdə lüğət üzrə işin vəzifələrindən bəhs olunmaqla bu barədə aparılmış araşdırmaların nəticələri ümumiləşdirilir. Aşağıdakı üç vəzifənin mahiyyəti açıqlanır:

- şagirdlərin lüğət ehtiyatının zənginləşdirilməsi;
- şagirdlərin lüğət ehtiyatının dəqiqləşdirilməsi;
- şagirdlərin lüğətinin fəallaşdırılması.

Bu vəzifələrin reallaşdırılmasında əhəmiyyətli rol oynayan çalışmalar sistemi Azərbaycan dili kursunun məzmununu təşkil edən ayrı-ayrı bölmələr üzrə qurulur. Müxtəlif siniflərdə bu bölmələrin tədrisi zamanı fars dilindən alınma sözlərdən istifadə olunmaqla nitqin zənginləşdirilməsi

¹ Azərbaycan dili. V sinif üçün. Dərslək. Bakı: Təhsil, 1999, 272 s.

işinin məzmunu müəyyənləşdirilir. Göstərilir ki, fonetikanın tədrisi ilə əlaqədar aparılan lüğət işinin mühüm bir hissəsi həmin bəhəsdə qarşıya çıxan terminlərin və çətin sözlərin izahından ibarətdir.

Qrammatikanın tədrisi ilə əlaqədar olaraq müəllim şagirdlərin lüğət ehtiyatını zənginləşdirmək üçün, əsasən, aşağıdakı məsələlərə diqqət yetirilir: 1) naməlum sözlərin öyrədilməsi: a) sinonimlərin köməyi ilə; b) frazeoloji birləşmə vasitəsi ilə; c) etimoloji təhlil yolu ilə; ç) mətn daxilində olan çətin sözləri izah etməklə; 2) çoxmənalı sözlərdən istifadə etməklə; 3) mənaya üstünlük vermək şərti ilə yazılışı çətin olan sözlərin öyrədilməsi; 4) ayrı-ayrı terminlərin izahı; 5) tematik lüğətlərin tərtibi; 6) kollektiv şəkildə ekskursiyaların və şagirdlərin şəxsi müşahidəsinin təşkil edilməsi; nəticələrinin yekunlaşdırılması; 7) mütaliənin səmərəli təşkil olunması; 8) əyanilikdən istifadə edilməsi; 9) morfoloji üsulla yeni sözlərin əmələ gəlməsinin öyrədilməsi; 10) sintaktik yolla əmələ gələn mürəkkəb sözlərin öyrədilməsi; 11) öyrədici ifadə və inşalar üzərində lüğət işinin təhlili.

Beləliklə, müxtəlif bölmələr üzrə fars mənşəli sözlərdən istifadə etməklə V-X sinif şagirdlərinin lüğət ehtiyatının zənginləşdirilməsi işi məqsədyönlü çalışmalar sistemi əsasında həyata keçirilir. Bunun üçün fonetik, qrammatik və üslubi xüsusiyyətlər nəzərə alınır, müxtəlif tip leksik çalışmalardan istifadə olunur.

Bu yarımfəsildə V-XI siniflər üzrə rast gəlinən fars mənşəli sözlər seçilərək qruplaşdırılır, onların mənimsədilməsi üzrə təkliflər verilir.

«V-XI sinif şagirdlərinin nitqinin fars dilindən alınma sözlərlə zənginləşdirilməsinə dair aparılmış pedaqoji eksperimentin təhlili» adlı üçüncü yarımfəsildə aparılan təcrübənin nəticələri şərh olunur. Qeyd olunur ki, Azərbaycan dili dərslərində V-XI sinif şagirdlərinin lüğət ehtiyatının fars dilindən keçmiş sözlərlə zənginləşdirilməsi metodikasını yoxlamaq məqsədi ilə Bakı şəhəri 42, 44 və 187 nömrəli məktəblərdə eksperiment keçirilmişdir.

Eksperimentin təşkili üçün eksperimental və kontrol siniflər seçilmişdir. Kontrol siniflərdə dərslər adi metodika ilə aparılmış, eksperimental siniflərdə isə dərslər təklif etdiyimiz metodikadan və leksik minimumdan istifadə edilməklə aparılmışdır.

Eksperimental və kontrol siniflərdə VII sinif şagirdləri ismin tədrisi ilə əlaqədar V sinifdən onlara məlum olan aşağıdakı sözləri cümlələrdə işləmək tapşırığı almışlar. Kontrol siniflərdə V sinif şirin, bülbül, meydança, lalə, pərvanə, düşmən, pinəçi, gül, tufəng, dost, sünbül, meydan, mehriban sözləri ilə qarşılaşsalar da, gülçöhrə, novruz, sirab, bəndərgah,

təvazökar, rəhmdil, zülf, Dilarə və s. kimi sözlərin leksik mənası ilə ilk dəfə idi ki, qarşılaşdırdılar. Odur ki, eksperimental sinif şagirdlərinin qurduğu cümlələrdə «*Təvazökar* - sadə, lovğa olmayan deməkdir», «*Rəhmdil* - ürəyiyumşaq adama deyirlər», «*Bəndərgah*» - hər tərəf, hər tərəfi tutulan yer mənasında işlənir, «*Novruz* - yeni gün deməkdir», «*Sirab* - sirlə su mənasını verir», «*Gülçöhrə* sözünün mənası *gül* və *çöhrə* sözlərindən əmələ gəlib, *gülüz* üz deməkdir». «*Kəllə* - başa deyirlər». «*Kəllədir*, yəni «biliklidir» deməkdir, «*Sərdar* - başçı mənasında işlənən sözdür»; *sər,-baş,-dar-çı* şəkilçisinin mənasındadır.

Kontrol siniflərdən fərqli olaraq, eksperiment sinif öz fikirlərində Dilarə-qız adının dil-ürək sözü ilə bağlı olduğunu da güman etdilər.

Beləliklə, eksperiment və sınaq təcrübələri ilə sübut etmək mümkün olmuşdur ki, V-XI siniflər üzrə şagirdlərin lüğət ehtiyatını fars sözləri olan ədəbi nümunələrdən istifadə etməklə zənginləşdirilməyin, onların nitqini inkişaf etdirməyin didaktik imkanları, habelə bu işin forma və üsulları həddən çoxdur. Onlardan yalnız bir neçəsi actual hesab edildi və qarşıya qoyulan fərziyyənin aşağıdakı məzmununda icrası mümkün oldu.

V-XI sinif şagirdlərinin lüğət ehtiyatını hər cür söz, yaxud fars dilinə məxsus sözlə deyil, Azərbaycan dilində vətəndaşlıq hüququ qazanmış sözlərlə zənginləşdirmək mümkündür; bunun üçün müəllim nitq inkişafı metodikasına dərinlən və hərtərəfli yiyələnəli və sistemli iş aparmalıdır; lüğət dəftərlərinin aparılmasına, ev tapşırıqlarının icra olunmasına IX sinif kimi nəzarət olunmaqla Azərbaycan dilinin təlimi metodikası zənginləşdirilməlidir.

Şagirdlərin nitqinin fars tərkibli sözlərlə zənginləşdirilməsi ayrı-ayrı tək sözlərin, ifadələrin üzərində deyil, məhz ədəbi-bədii mətnlərin, xüsusən də klassik məzmunlu ədəbi materialların üzərində aparılmalıdır. Çünki bu iş təlim, tərbiyəvi əhəmiyyətə malikdir.

Dissertasiyada aşağıdakı **nəticələrə** gəlinmişdir.

1. Ümumtəhsil məktəblərinin V-XI sinifləri üzrə Azərbaycan dili dərslərində şagirdlərin lüğət ehtiyatının fars mənşəli sözlər əsasında zənginləşdirilməsinin aktualıq kəsb etməsi onunla əlaqədardır ki, tarixən dilimizə belə sözlər çox daxil olmuş və vətəndaşlıq hüququ qazanmışdır. Bu gün də belə sözlərdən istifadə olunmaqdadır.

2. Azərbaycan dilinin və ədəbiyyatının tarixi və müasir inkişaf səviyyəsində fars mənşəli sözlər digər mənşəli sözlərdən dominantlıq təşkil etməsi ilə seçilir. Qazi Bühranəddin, İmadəddin Nəsimi, Şah İsmayıl Xətai, Məhəmməd Füzuli, Mirzə Fətəli Axundzadə, Mirzə Ələkbər Sabir və başqa

şair və yazıçıların leksikasında işlənmiş fars mənşəli sözlərin əksəriyyəti xalq dilinə keçdiyi üçün anlaşılma da, onların 30-40 faizinin mənasını şagirdlər çətinliklə başa düşürlər. Ancaq V–XI siniflər üzrə Azərbaycan dili dərslərində bu məqsədlə sistemli iş aparıldıqda şagirdlər bir növ Azərbaycan dilində işlənən hər bir sözün leksik, leksik-kontekstual və qrammatik mənalərini öyrənməyə başlayar, habelə Azərbaycan klassik ədəbiyyatını öyrənməyə hazırlanmış olurlar.

3. Tədqiqatın nəticələri göstərdi ki, fars mənşəli sözlərlə şagirdlərin lüğət ehtiyatının zənginləşdirilməsi müəyyən şərtlərə bağlıdır. Bu şərtlər aşağıdakılardır:

- dərslərdə lüğət minimumu məqsədəuyğun şəkildə nəzərdə tutulduqda;
- Azərbaycan dili dərslərində verilən lüğət minimumundan səmərəli istifadə olunduqda;
- bütün fonetik, leksik, qrammatik, habelə orfoepik-orfoqrafik və üslubi təmrinlər zamanı bu cəhətə diqqət göstərildikdə;
- leksik təhlilə başlıca diqqət yetirildikdə;
- imla, ifadə və inşə mətnləri üzrə aparılan müxtəlif məqsədli işlərdə fars (ərəb) tərkibli sözlərin mənası üzərində işi orfoqrafiya, orfoepiya ilə, habelə bütün növdən olan linqvistik təhlillərlə üzvi surətdə əlaqələndirildikdə və s.

Yuxarıda göstərilən şərtlərin hamısı tədqiqatda dəfələrlə təcrübədə sınaqlardan keçirilmiş və təkmilləşdirilmişdir. Müəyyən olunmuşdur ki, fars tərkibli sözlərlə lüğət ehtiyatının zənginləşdirilməsi təkə praktik iş hesab edilə bilməz və yaxud da onu idraki təmrinlərdən təcrid etmək mümkün deyildir. Bu metodika əvvəlcə fars mənşəli sözlər üzərində nəzəri təhlil, yəni idraki iş, sonra isə nitq inkişafı işləri aparılması sistemini təşkil etməlidir.

5. Təklif etdiyimiz və sınaqlardan keçirdiyimiz bu metodika dillə ədəbiyyatın integrativ əlaqəsinə əsaslanır, klassik və müasir ədəbiyyatımızı mənimsəməyə maraq oyadır, beləliklə, ədəbiyyatın öyrənilməsinə təmin edir.

6. Fars mənşəli sözlərlə lüğət ehtiyatının zənginləşdirilməsi aşağıdakı zəruri hallar nəzərə alındıqda təkmilləşdirilmiş hesab edilir:

- fars mənşəli sözlərlə yazılı nitq inkişafına diqqət yetirilməsinin zəruriliyi;
- fars mənşəli sözlərlə şifahi nitq inkişafına diqqətin yetirilməsinin vacibliyi;

- belə təmrinlərdə mətnin sözlərinin üzərində müşahidə, müqayisə və hərtərəfli təhlillər aparılmasına fikir verilməsinin zəruriliyi;

- bu məqsədlə ədəbi materialların üzərində hərtərəfli (fonetik, leksik, qrammatik və üslubi) dil təhlillərindən istifadə olunmasının məqsəduyğunluğunun nəzər alınması və s.

7. Məktəblinin nitqdə çoxışlənən fars-ərəb sözlərinin mənasının şərhinə, habelə onların orfoqrafiya və orfoepiyasının izahına olan ehtiyacının nəzərə alınması məqsədmüvafiq hesab edilir.

8. Müəllimlərin təcrübəsində həm ədəbiyyatdan və həm də Azərbaycan dilindən aparılan lüğət üzrə işlərdə şagirdlərin Azərbaycan dilinin zənginliyi haqqında integrativ nəticələrin çıxarılmasına, bu məqsədlə dialoq-diskussiya metodundan istifadə olunmasına geniş yer verilməsi faydalı hesab edilir.

9. Fars (ərəb) tərkibli sözlərin mənimsənilməsinə olan ehtiyacın nəzərə alınması və dərslikdə integrasiya xarakterli çalışmaların sayının artırılmasına diqqət yetirilməsi didaktik əhəmiyyət daşıyır.

10. Şagirdlərin lüğət ehtiyatını dildə fəal surətdə işlənən fars mənşəli sözlərlə zənginləşdirməyi ərəb mənşəli sözlərlə əlaqəli aparmaq didaktik cəhətdən əhəmiyyətli hesab edilir.

Dissertasiyanın əsas müddəaları aşağıdakı **məqalələrdə** əks olunmuşdur:

1. Fars atalar sözləri və onların azərbaycanca qarşılıqları / Bakı Slavyan Universitetinin əməkdaşlarının illik elmi işlərinin yekununa həsr olunmuş konfrans məruzələrinin tezisləri. Bakı: Kitab aləmi, 2004, s.55-56

2. Ali və orta ümumtəhsil məktəblərin rus bölmələrində say bəhsinin tədrisinə dair / Bakı Slavyan Universitetinin əməkdaşlarının illik elmi işlərinin yekununa həsr olunmuş konfrans məruzələrinin tezisləri. Bakı: Kitab aləmi, 2006, s. 30-31

3. Lüğət üzrə aparılan işin əhəmiyyəti // Azərbaycan dili və ədəbiyyatı tədrisi. Elmi-metodik jurnal. 2006, №2, s. 30-31

4. Şagirdlərin lüğət ehtiyatının fars mənşəli sözlərlə zənginləşdirilməsinə dair leksik çalışmalar // Humanitar elmlərin öyrənilməsinin aktual problemləri. Ali məktəblərarası elmi məqalələr məcmuəsi. Bakı: Mütərcim, 2006, Buraxılış 3, s. 165-166

5. Azərbaycan dilində işlənən fars mənşəli sözlərin şagirdlərə mənimsədilməsi barədə // Azərbaycan dili və ədəbiyyatı tədrisi. Elmi-metodik jurnal. 2007, №4, s. 45-46.

6. Fonetikanın tədrisi ilə əlaqədar şagirdlərin lüğət ehtiyatının zənginləşdirilməsi yolları haqqında // Humanitar elmlərin öyrənilməsinin aktual problemləri. Ali məktəblərarası elmi məqalələr məcmuəsi. Bakı: Mütərcim, 2007, Buraxılış 2, s. 211-213

7. Fars mənşəli alınmalar // Professor B.Əhmədovun anadan olmasının 75 illiyinə hərs olunmuş «Məqalələr toplusu» (filologiya, pedaqogika, metodika). Bakı: Mütərcim, 2007, s. 53-56.

8. Azərbaycan dilinin lüğət fonduna keçmiş alınma sözlər // Filologiya məsələləri. AMEA-nın Əlyazmalar İnstitututu. 2009, №5, s.172-179

9. Структурно-семантические особенности заимствований из персидского языка // Вестник Казахстанского Гуманитарно-юридического Университета. Серия «Филологические науки», Астана, 2009, №6, s.36-38

10. Fars mənşəli sözlərin Azərbaycan dili dərslərində tədrisi problemləri // Bakı Slavyan Universitetinin Elmi əsərləri. İctimai-siyasi elmlər seriyası. 2010, №1, s. 175-183

11. Azərbaycan dilinin leksik sistemində fars dilindən alınma sözlər / Azərbaycanşünaslığın aktual problemləri. Ümummilli lider H.Əliyevin anadan olmasının 87-ci ildönümünə hərs olunmuş I Beynəlxalq elmi konfrans. Bakı, 3-8 may 2010-cu il, s.459-464

12. N.Gəncəvinin “İqbalnamə” əsərində insan konsepsiyası fəlsəfəsi // Bakı Slavyan Universitetinin Elmi əsərləri. İctimai-siyasi elmlər seriyası. 2013, №1, s. 127-133

**Пути обогащения лексического запаса учащихся
общеобразовательных школ на уроках азербайджанского языка
(на основе слов персидского происхождения)**

РЕЗЮМЕ

Диссертационное исследование посвящено развитию навыков и умений азербайджанской речи учащихся V-XI классов школ с азербайджанским языком обучения.

Работа состоит из введения, двух глав, заключения и списка использованной литературы.

Во введении обосновывается актуальность темы, определяются цель и задачи исследования, сформулированы новизна, теоретическая и практическая значимость диссертации, излагаются основные положения, выносимые на защиту.

Первая глава называется «Научные основы работы по обогащению лексического запаса учащихся на уроках азербайджанского языка». В данной главе раскрывается значимость проблемы по обогащению словарного запаса учащихся персидскими словами, определяется степень разработанности проблемы в научно-педагогической и психологической литературе, определяется лингвистический статус персидских слов, перешедших в азербайджанский язык и также анализируются программы и учебники V-XI классов по усвоению учащимися слов персидского происхождения.

Во второй главе – «Дидактика обогащения лексического запаса учащихся V-XI классов словами персидского происхождения на уроках азербайджанского языка»- исследуются принципы отбора персидских слов при обогащении словарного запаса учащихся общеобразовательных школ и приводится содержание работы по обогащению словарного запаса, описывается педагогический эксперимент по обогащению речи учащихся V-XI классов словами персидского происхождения.

В заключении даны обобщения и выводы по исследуемой проблеме.

The ways of enrichment students' vocabulary at the Azerbaijani language lessons in schools providing general education

SUMMARY

The dissertation is dedicated to the development V-XI forms students' ability and skills in Azerbaijani language lessons.

The dissertation consists of an introduction, two chapters, a conclusion and a list of used literature.

In the introduction the urgency of an investigated problem is substantiated, the object and the subject of research, the level of its exploration, methodological base and scientific novelty are defined, the approbation of dissertation, its research and structure is represented.

The first chapter is called "Scientific basis of research work for the enrichment of students' vocabulary at the Azerbaijani language lessons." The given chapter comes out the importance of problem that enrich students' vocabulary with Persian words, the problem investigated in scientific-pedagogical and psychological literature, defined linguistic status of Persian words transferred into Azerbaijani language, and also curriculums and manuals of V-XI forms for students' mastering in the words of Persian origin.

In the II Chapter "Didactic enrichment of V-XI forms students' vocabulary with words of Persian origin at Azerbaijani language lessons"-investigated principals of selection of Persian words in enrichment of students' vocabulary in schools providing general education and analysis pedagogical experiment for enrichment student speech with word of Persian origin.

In conclusion the main regulations of the research are generalized, the conclusion are drawn as a result of analysis.

**МИНИСТЕРСТВО ОБРАЗОВАНИЯ АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ
РЕСПУБЛИКИ**

**АЗЕРБАЙДЖАНСКИЙ ГОСУДАРСТВЕННЫЙ ПЕДАГОГИЧЕСКИЙ
УНИВЕРСИТЕТ**

На правах рукописи

ЛАЛА АГА КЫЗЫ МИКАИЛЗАДЕ

**ПУТИ ОБОГЩЕНИЯ ЛЕКСИЧЕСКОГО ЗАПАСА
УЧАЩИХСЯ ОБШЕОБРАЗОВАТЕЛЬНЫХ ШКОЛ НА УРОКАХ
АЗЕРБАЙДЖАНСКОГО ЯЗЫКА
(на основе слов персидского происхождения)**

5801.01 – Теория и методика обучения и воспитания
(методика преподавания азербайджанского языка)

АВТОРЕФЕРАТ

диссертации на соискание учёной степени доктора
философии по педагогике

БАКУ - 2013